ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА У СУЧАСНИХ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ. ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО: НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Казьмирчук Г. Д.,
док. іст. наук, проф.

Казьмирчук М. Г.
док. іст. наук, доцент
Київ. ун-т імені Тараса Шевченка

Анотація: *В статті на основі аналізу документальних видань і новітніх досліджень, присвячених гетьману Петру Дорошенко висвітлюються досягнення й прорахунки український вчених, акцентується увага на мало вивчених і дискусійних питаннях? на яких потрібно зосередити увагу щоби досягти науково-об'єктивного вивершення цієї важливої проблеми українській історіографії.*

Ключові слова: *Історіографія, гетьман, Петро Дорошенко, українська історична наука, етапи розвитку, військові, політичні діячі, Руїна.*

Постановка проблеми. Гетьман українських земель часів Руїни Петро Дорошенко (1627–1698) займав неоднозначну позицію в боротьбі із зовнішніми і внутрішніми ворогами за єдину Україну після великого гетьмана Богдана Хмельницького. Його військова й політична діяльність на благо українського народу, української козацької держави отримувала не однозначну оцінку. На початковому періоді вивчення проблеми – Петро Дорошенко збирач українських земель в єдину, неподільну державу. В радянській історіографії – зрадник українського народу, прислужник підніжок Варшави і Стамбула, ворог Московій. Діаспорна історична наука розглядала діяльність гетьмана у – романтичному, часто не зрозумілому сенсі, котрий не зміг уяснити свою задачу й мету. Після здобуття Україною національної незалежності – доля гетьмана розглядається об'єктивно і неупереджено, правда не всіма дослідниками.

Виняткове значення в об'єктивному висвітленню життя й діяльності Петра Дорошенка має періодизація вивчення цієї проблеми. Скажемо, що її потрібно розглядати у річищі дослідження Руїни, як невід’ємної її складової. Ми пропонуємо таку періодизацію. Перший період – *дореволюційний* (1658–1917). Він складається із трьох напрямків: український (Д. Бантиш–Каменський, М. Костомаров, В. Антонович); польський (А. Даровський, Й. Ролле, Є. Латач, В. Сереич, З. Вуйцік, І. Чаманської, М. Сікорського, Я. Пердені); московсько-російський (Є. Замисловським, В. Ключевський, С. Соловьев, І. Галактіонов, Г. Санін); загально всесвітній (французькі, італійські й інші дослідники). Другий –

радянський (1917–1991). В якому виділяються ті ж направлення (укр.-рад.: М. Петровський, І. Крип'якевич, О. Апанович; діаспорний: Дмитро Дорошенко, Борис Крупницький, Ілько Борщак, В. Липинський). Третій період – *сучасний* (1991 – по сьогодення (2019): О. Апанович, О. Давлетов, В. Смолій, В. Степанков, Т. Чухліб, Т. Яковлева та ін. В ньому ті ж направлення, але зменшується активність діаспорного, яке тісно співпрацює з сучасним українським, передає свої публікації для широкого ознайомлення вчених України, відчувається їхній взаємовплив.

Історіографія. Історіографічний аналіз праць про життєвий, державницький і військовий шлях гетьмана Петра Дорошенка був нерівномірний і неоднозначний. Практично до 1991 р. історіографічних досліджень про "Сонце Руїни" створено не було, за винятком аналізу діаспорної та зарубіжної козакознавчої літератури. Дослідники інколи згадували українські радянські праці своїх попередників, вказували на позитивні успіхи або недоліки їх оцінок, інколи не називаючи жодного дослідження. Першим розпочав аналіз джерел і літератури про українських козаків, і, зокрема, про Петра Дорошенка Йоганн Христіян фон Енгель (1770–1814), якого одні називають німецьким, хто австрійським, а інші – "відомий угорсько-німецький (австрійський) історик-просвітитель"[1]. Незалежність України збурила національний інтерес до особи гетьмана і до праць про нього. Були створені, чого раніше не було, монографічні дослідження, проводились наукові конференції, писалися статті, що створило хороші передумови для історіографічного осмислення наукових надбань про Петра Дорошенка, його епоху.

Сучасні історики написали кілька історіографічних праць. Найбільш авторитетною серед них є розділ у фундаментальній роботі В. Смолія і В. Степанкова "Постать Петра Дорошенка в історіографії та джерелах", в якому розкрито історіографічні досягнення українських, польських і російських дослідників, проаналізована документальна основа проблеми[2]. У 1980 р. в Інституті історії АН УРСР Гурій Бухало захистив кандидатське дослідження в якому висвітлив ставлення польських вчених до національно визвольних зрушень під керівництвом Б. Хмельницького у 1648–1654 рр. Опонентами були: професор Федір Шевченко і доцент Тамара Брянцева. Проаналізовано кілька проблем: причини виникнення визвольної війни, її рушійні сили, возз'єднання України з Росією. Звичайно до оцінок висловлених Г. Бухало потрібно ставитися дуже обережно, враховуючи в який час праця писалася. Зупинимося на кількох висновках; критика буржуазних і націоналістичних істориків України, зокрема В. Антоновича і М. Грушевського, головною рушійною силою подій цих років було селянство, що польські вчені Б. Барановський, С. Любишівський, В. Чаплинський та інші подають справедливу оцінку цій війні, як визвольній і антифеодальній, про її вплив ("українського народу на антифеодальний рух у самій Польщі"), а возз'єднання України з Росією спасло першу від "поневолення шляхетською Польщею" [3] та ін. Серед праць представників діаспори автори називають ґрунтовне дослідження Дмитра Дорошенка[4], якому належить «пріоритет у справі здійснення глибокого аналізу

тих зусиль гетьмана, що спрямовувалися на збереження» єдності українських земель[5]. В. Смолій і В. Степанков в своїй монографії справедливо наголошують, що сучасні дослідники Я. Дашкевич, Л. Мельник, В. Горобець. О. Дан, В. Кривошея, Т. Чухліб "постать Петра Дорошенка та його діяльність починають оцінювати переважно з позицій відстоюванням ним національних інтересів Української держави та збереження за нею суб'єктності в системі зовнішньополітичних відносин"[6].

Доцільно зауважити, на що справедливо наголошують автори монографії, що низка істориків, зокрема Н. Яковенко в основному звертає увага на деструктивних моментах діяльності П. Дорошенка, а Ю. Мицик переконує, що він не потребує спеціальних рекомендацій його практичних дій. Дехто, вважає, що методи П. Дорошенка досягнення головної мети своєї політики – збереження неподільної, суверенної Української держави викликали негативну реакцію населення козацької держави. Це є одне з дискусійних питань і в сучасній українській історіографії.

До цієї історіографічної проблеми звернулася сучасна російська дослідниця Т. Яковлева. Вона вважає, що такі огляди потрібні, оскільки не дивлячись на значну кількість праць з питань Руїни, яка "залишається недоступною для широких кіл дослідників"[7]. Розпочавши із згадок літописів Г. Граб'янки і С. Величка, "компіляцій" П. Симоновського і О. Рігельмана Т. Яковлева підкреслює, що "піонером наукової розробки проблеми" був австрійський вчений Йоган Християн фон Енгель. Хронологічний принцип аналізу літератури дозволив ленінградському вченому зупинитися на працях українських істориків 20-30-х роках XX ст., зокрема: Д. Багалія, М. Яворського, М. Слабченка, котрі більше уваги акцентували на соціально-політичних аспектах України років Гетьманщини та Руїни[8].

Поверховий знавець історії українського козацтва росіянин М. Покровський зумів нав'язати свої негативні оцінки молодій радянській історичній науці. Зокрема, Б. Хмельницький керувався інтересами "буржуазії козацької і не козацької", а селянський рух називав "українською пугачовщиною", причиною козацьких визвольних змагань він вбачав у забороні польською державою українського "національного промислу" – походів на татар[9].

Радянська історична наука і думка не дуже шанувала вивчення Руїни. Тільки у контексті негативних оцінок діяльності І. Виговського – яскравого прихильника союзу з Польщею. Дослідження М. Покровського, В. Путілова, І. Грекова, Л. Олійника, Г. Саніна та інших вчених були дуже заполітизовані, "сяяли" всілякими негативними ярликами, надуманим применшенням ролі України у боротьбі з Річчю Посполитою, й щирою дружбою з Московією, яка була більш "прогресивна? ніж польська держава, а козацька старшина на думку Л. Абецедарського намагалася захопити земля, селян і встановити свої феодально-кріпосницькі порядки[10].

Висвітлюючи розвиток козакознавчої літератури часів Руїни Т. Яковлева справедливо наголошує на тому, що соціальні, економічні питання ще більш менш досліджувалися в Україні. Забороною практично користувалися аспекти державотворчі, діяльність гетьманів, зокрема І. Виговського, П. Дорошенка та

ін. Тільки із здобуттям незалежності України стало можливим, як скажемо В. Степанков виступити з доповіддю "Українське козацтво і формування національної держави на Україні", наголошуючи на демократичних засадах українського суспільства[11].

Вершиною західноєвропейської україніки у XVIII ст. в історіографії є праця німецького історика Й Х фон Енгеля "Історія України та українських козаків", опублікованої у 1796 р в Галле. Це перша систематизована й узагальнена праця в якій належним чином висвітлюється українське козацтво з XV до XVIII ст. на основі українських, польських, російських та західноєвропейських джерелах. З легкої руки Б. Крупницького ця розробка стала відома широкому загалу[12], перевиданої українською мовою у 1998 р. в збірнику "Схід-Захід"[13], та окремим виданням у 2014 р.[14] Валентин Ребенок наголошує, що німецький історик, на відміну від сучасних вчених, «намагався показати гетьмана таким, яким він був», що "виходить на перше місце в суспільно-політичних процесах Гетьманщини", був високоосвіченою людиною на противагу М. Ханенку чи Г. Лесницькому[15]. Автор історіографічної розвідки справедливо наголошує на тому, що Петро Дорошенко мав дипломатичні здібності розвиті практикою, під час перемовин з Кримом, Річчю Посполитою та Московією. Хочеться наголосити на тому, що Й. Х. фон Енгель часто користувався не провіреними документами, особливо польськими, з яких черпав негативні оцінки про гетьмана – обзиваючи його п’яницею, нездатним до розв’язання "великих заходів", не мав здібностей й твердості, хоча в інших місцях праці підкреслював його сміливість, рішучість, наполегливість у військові і політичній діяльності[16]. "Автономіст", учень Шльоцера, на Україні не був і "його зацікавлення нею мало теоретичний характер"[17]. Резюмуючи висновки про працю німецького вченого В. Ребенок відтіняє виняткове значення діяльності П. Дорошенка під час Руїни, що використав значні й різноманітні джерела, часто обережно ставився до них, порівнюючи з висновками праць Ля Круа, Вагнера, Залуського, Шмідта, Й. В. Міллера[18], написана на високому професійному рівні[19].

19 травня 1992 р. історики Запорізького і Дніпропетровського університетів провели «круглий стіл», де обговорили історіографічні питання вивчення українського козацтва. Пізніше їхні доповіді опублікували в окремому збірнику "Зарубежная историография истории запорожского казачества", в яких розкрили інколи взаємо виключні підходи польських, німецьких, англійських, французьких вчених на історію козацтва[20] Різні історіографічні аспекти історії козаччини, зокрема діяльності гетьмана Петра Дорошенка, які досліджували польські вчені показав Микола Ковальський. Він звернув увагу на існування в Польщі різних шкіл і напрямків, котрі висвітлювали цю проблему з різних позицій, не рідко тенденційно, розповсюджуючи в польському суспільстві негативні уявлення про українських козаків (Л. Кубаля, К. Шайноха, Ю. Ролле, А. Яблоновський, а в художній літературі – Г. Сенкевич та ін.). Більш-менш об’єктивні оцінки козацтва висловлювали І. Лелевель, А. Свентюховський[21]. Аналіз німецької козакознавчої літератури дослідив Ю. Е. Івонін, Ю. А. Мицик,

Н. М. Підгорна, О. Р. Давлетов[22], а англійську – Е. И. Коломоєц і В. А. Марченко[23].

Винятково значущу аналітичну працю провела студентка IV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського держ. ун-ту ім. Миколи Гоголя Ольга Корпас (2015), склавши вибіркову бібліографію джерел, наукової, довідкової, навчальної і художньої літератури про гетьмана Петра Дорошенка у кількості 327 позицій[24]. Авторка виявила 8 дисертацій на здобуття наук. ступеня канд. і док. іст. наук. Правда, тільки дисертація Антона Руденка, присвячена діяльності роду Дорошенків у суспільно-політичному і культурному житті України XIX – першої половини XX ст.[25] В інших дисертаційних працях ця проблема висвітлюється як складова частина, в руслі питань.

Діаспорна історіографічна представлена працями І. Борщака, Б. Крупницького, Д. Дорошенка та іншими вченими, насильно витвореними або своєчасно емігрувавших із Союзу соціалістичних....і не були посаджені за колючий дріт. Написаний розділ Дмитром Дорошенком – "не…самостійний науковий дослідник", скоріш "науковий популяризатор"[26] висвітлює її зародження: сучасник Петра Дорошенка Самовидець, у меншій мірі Самійло Величко, Григорій Граб'янка, які негативно ставилися до гетьмана за його турецьку орієнтацію. Власне вони "надали тон і дальшій українській історіографії"[27]. Їхніми послідовниками також стали В. Рубан, автор "Истории Руссов"[28]. Дослідник досить ґрунтовно й об'єктивно аналізує праці В. Антоновича, М. Костомарова, М. Маркевича й інших вчених, в яких розкривається постать та "історична діяльність" гетьмана[29]. В працях О. Стороженка, С. Єгунова, Д. Яворницького наголошується, зокрема на бажання гетьмана здобути незалежність України, його високих моральних чеснотах[30]. Наступні історики: М. Грушевський, О. Гермайзе та інші в початкові радянські часи ще відкрито з повагою ставилися до Петра Дорошенка розглядали його політичні орієнтацію як "всеукраїнською, всекозацькою"[31].

В інших емігрантських працях, зокрема низці досліджень Б. Крупницького (1894–1956), як твердить Н. Полонська-Василенко об'єктивно висвітлюється республіканський моменти державотворення Петра Дорошенка. Б. Крупницький не погоджується з «рішучими висновками проф. Л. Окіншевича про два типи державної влади: в той час як гетьман Ів. Виговський, та гетьман Петро Дорошенко були носіями республіканського типу держави, гетьман Богдан Хмельницький, гетьман Ів. Самойлович, і Іван Мазепа – Монархічного».

Надзвичайно цікавий ерудит історик-емігрант Ілько Борщак стверджував, що українське козацтво у XVII ст. користувалося великою шаною, йому присвячували дисертаційні дослідження. Пруський історик Христофор Гарткне у Франкфурті, Церіус в Лейдені у 1649 р.[32], Готфрід Вайсіус у 1684 р., ірландець, професор Оксфордського університету Коннор у 1698 р[33]. у своїх дисертаціях. опублікованими окремими книгами твердили, що руська нація – "козацька" займала майже всю територію – від Підляшшя, Волинь, Поділля, Чернігівщину[34].

Борис Крупницький у Берлінському університеті написав німецькою мовою і в 1929 р. захистив "дисертацію про першого наукового історика України,

Йоганна Християна Енгеля[35]. Думається, що пізніше він опублікував деякі матеріали з неї українською мовою. Так, в часописі "Україна", що друкувався у Парижі буде вміщений матеріал про Й. Х. Енгеля та його погляд на "Історію Русів" у контексті характеристики гетьманів він ділить їхню діяльність на позитивну й негативну. Німецький історик поборник автономної незалежності України та її свободи "хоч і в складі російської імперії"[36] Зокрема, наголошує Б. Крупницький Й. Х. Енгель йде завжди за джерелами, але, як ми вважаємо, не ставить перед собою завдання їхнього порівняльного аналізу, а тому допускає низку грубих помилок: не бачить національної різниці "між українцями і росіянами", негативно ставиться до гетьманів Івана Виговського, Брюховецького, Петра Дорошенка, принижує козацтво, відповідно до польських джерел[37].

Аналізуючи праці багатьох західноєвропейських вчених, про які мало хто в українському науковому світі знав, як і публікації у французькій пресі, зокрема "Gazette de France" часів Визвольних змагань другої половини XVII – початку XVIII ст., які висвітлювали історію козаччини Ілько Борщак переконує читача в тому, що вони соборність України розуміли як єдину українську націю[38] "по походженню, мові й звичаях" відмінну "від москалів, поляків і заселює всю територію сучасної Великої України, Галичини, Буковини й карпатської України!"[39].

Отож, наявна історіографічна література, за винятком праць В. Смолія, В. Степанкова і Т. Яковлевої мало приділяє уваги розгляду досліджень про гетьмана Петра Дорошенка, його епоху. Тим більше практично відсутнє висвітлення найновіших літературних досягнень. Важливо відзначити, що історик Дмитро Дорошенко справедливо наголошує на тому, що "Політична діяльність Дорошенка знайшла певний відгук і в сучасній йому чужоземній літературі – німецькій, французькій, італійській, але майже всі автори. що писали про нього, брали свої відомості з других рук, переважно польських,…взагалі до українців вороже успособлених, і тому їх оцінки постаті гетьмана і звістка про його діяльність носять доволі фантастичний і щодо хронології дуже плутаний характер"[40].

Метою статті є аналіз документальних, наукових і науково-публіцистичних праць, в яких розкривається життя й політична діяльність гетьмана Петра Дорошенка, його спроби й бажання відновити цілісність українських земель в єдиній Козацькій державі, показати рівень суспільної зрілості його оточення і їхню позицію, відношення до його політики.

Виклад матеріалу. Життя й політична діяльність гетьмана настільки насичена подіями, в яких він безпосередньо брав участь, показана його роль і вплив на них, що практично неможливо в невеликому дослідження хоча б побіжно її висвітлити. Найґрунтовніше, на нашу думку, дослідження життя й діяльності гетьмана створив "один з найбільших істориків України XX століття" Дмитро Дорошенко[41], накресливши головні проблеми вивчення. Праця складається з 21 розділу й осягає життєпис Петра Дорошенка з родоводу Дорошенків до його смерті.

Володимир Антонович чи не єдиний вітчизняний історик дав чітку і не двозначну характеристику терміну "Руїна", яка виникла в суспільстві (серед народу), яке звільнилося від "поганого", не знало, "як *збудувати* собі, те що для нього потрібне, не уміє навіть висловити, чого власне бажає", в якого посунулися інші ідеали[42]. Тут, як вважає історик, відразу являються дві групи людей, які висловлюють цілком супротилежні бажання, тягнуть у різні сторони". Народ розділився на дві половини: одна – бажала реалізувати свої мрії на "*ґрунті завести польські порядки*", завести свою шляхту, отримати "*протекцію Польщі*". Друга, більша частина людності, звертає увагу на московську силу, тим самим започаткує виникнення малоросійського дворянства[43]. Формується інститут гетьманства на різних берегах Дніпра: на Правобережжі під впливом Польщі (І. Виговський, Ю. Хмельницький, М. Ханенко), а на Лівобережжі під тиском Московії (І. Брюховецький, Д. Многогрішний, І. Самойлович). Серед цих гетьманів українського козацтва після Б. Хмельницького виокремлюється Петро Дорошенко, який бачив і продажність і підступність урядів Польщі і Московщини винайшов третю комбінацію – опертя на турецький уряд, задля об’єднання українських земель в одне ціле.

Важливою темою висвітлення життєпису гетьмана, над якою працюють історики є характеристик окремих рис характеру або поведінки гетьмана Петра Дорошенка. Не всі дослідники приділяють цьому увагу. Хто, як, наприклад, Володимир Антонович мимохідь відзначає: "Це був *політик, патріот,* але чоловік зовсім не здатний до того, щоб доводити (керувати – авт.) військами. Через те він завжди мав рот собі, якогось помічника, щоб керував ним у кампанії. То був уманський полковник *Білогруд*, а після нього його брат гетьмана *Грицько Дорошенко*"[44].

Надзвичайно важливою в науковому, політичному й психологічному плані має проблема зречення від гетьманства Петра Дорошенка. До окремих сюжетів цієї проблеми зверталося багато вчених: М. Котляр, В. Смолій, В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев та ін., які часто звертали увагу на «надзвичайно урочисту» подію. Микола Шекір звернув увагу на невідповідність цього дійства, за відсутністю документальних матеріалів[45]. Микола Шекір (н. 1937) – уродженець України. Після закінчення школи, навчався в Уманському сільськогосподарському інститутів, працював на Вінниччині, аспірант Академії суспільних наук при ЦК КПРС, захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня канд. економічних наук, доцент цієї ж академії. У 1988 р. в Москві створив Товариство української культури "Славутич", яке проводило велику роботу по поширенню в Москві і РФ знань про Україну, організував і керував недільною школою при товаристві, читав лекції на укр. тематику, зокрема про козацтво, про життя й діяльність гетьмана Петра Дорошенка, друкував про них статті в газеті "Український кур’єр", написав книжку про нього. В якій висвітлив низку питань: зречення гетьмана П. Дорошенка, проживання в Сосниці, Москві, воєводство в Московії, вотчинне життя, смерть. Низка питань про рід Гетьмана, його вшанування, місце пам’яті тощо дослідженні скрупульозно на основі значного архівного й літературного матеріалу. Так, з

праць Д. Бантиш-Каменського, який гетьмана називав «вредного для Росії», О. Пушкіна – непримиримим ворогом московського царства, М. Маркевича – таким, що ненавидить Московщину, страшним для ворогів та друзів[46]. Сучасний історик висміює всілякі "щедроти" царя стосовно Гетьмана Петра Дорошенка, наголошує на тому, що його брата Григорія по-звірячому катували, щоб зібрати потрібну негативну інформацію царю на гетьмана, приховане знущання над ним.

Отже, неповний аналіз джерел й літератури про життя й діяльність Петра Дорошенка свідчить, що більшість дослідників схиляються до думки про його виняткову суспільно-політичну й практичну розбудову України, його жертовне служіння їй. Наявність дискусійних питань, це результат недостатнього дослідження документальної основи, політична заангажованість деяких вчених, політичне замовлення окремих політично-наукових кіл окремих держав, зневажливе ставлення до історії України, до його народу. Особисті риси Петра Дорошенка один із напрямків фальсифікацій, найбільш зручний рефрен приниження його ролі й місця в розбудові України часів Руїни.

Список джерел та літератури

[1] Кравченко В. В. Передмова. Схід-Захід (історико-культурологічний збірник). Вип. 1. Харків, 1998. С.243.

[2] *Смолій В. Степанков В*. Дорошенко: Політичний портрет. К.: Темпора, 2011. С. 7–48.

[3] *Бухало Г. В.* Освободительная война украинского народа 1648–1654 годов в современной польской историографии; автореф. дис …канд. ист. наук. К., 1980. С. 15, 16, 17, 20.

[4] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності; ред. В. Омельченко. Нью-Йорк: Укр. вільна академія наук, 1985. 712 с.

[5] *Смолій В. Степанков В*. Дорошенко: Політичний портрет. С. 34.

[6] Там само.

[7] *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К.: Основи, 1998. С.8.

[8] Там само. С. 17.

[9] Там само. С. 18; *Покровский М.* Борьба за Украину Ч. 2. Казацкая революция. Русская история с древнейших времен. Т. II. 1966. С. 474–517.

[10] Там само. С. 20–22.

[11] Там само. С. 25.

[12] *Ребенок В.* Петро Дорошенко в науковій інтерпретації німецького історика доби Просвітництва Йоганна-Християна фон Енгеля. Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конф….16 жовтня 2015 р. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С. 261.

[13] *Енгель Й.-Х.* Історія України та українських козаків. Схід-Захід. Історико-культурологічний зб. Харків: Майдан. 1998.

[14] *Енгель Й.-Х*. Історія України та українських козаків. Х.: Факт, 2014. 640 с.

[15] *Ребенок В.* Петро Дорошенко в науковій інтерпретації німецького історика… С. 262.

[16] Там само. С. 265; *Енгель Й.-Х.* Історія України та українських козаків. Х.: Факт, 2014 – С.306.

[17] *Крупницький Б.* Німеччина й Україна в XVIII стол. Україна. Париж. 1953. № 10. С. 847.

[18] *Ребенок В.* Петро Дорошенко в науковій інтерпретації німецького історика… С. 268.

[19].Там само. С. 269.

[20] Зарубежная историография истории запорожского казачества. Запорожье: ЗГУ, 1992. 71 с.

[21] *Ковальский Н. П.* Исследования истории запорожского казачества в современной польской историографии (70–80-е годы). Зарубежная историография запорожского казачества. С. 3.
[22] *Ивонин Ю. В.* Немецкая историография позднего Просвещения о запорожском казачестве. Зарубежная историография истории запорожского казачества. С. 12–21; *Мицик Ю. А.* Біля джерел німецької історіографії козацтва. Там само. – С. 21–30; *Давлетов А. Р.* Немецкая историография первой половины XX века об истории запорожского казачества: общее и особенное. Там само. С. 41–46.
[23] *Коломоец Е. И.* Некоторые вопросы истории запорожского казачества в современной англоязычной историографии. Там само. С. 49–60; *Марченко В. А.* Запорожские казаки в освещении современной англо-американской историографии. Там само. С. 65–70.
[24] *Корпас О. М.* Петро Дорошенко в науковій і художній літературі (вибрана бібліографія). Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конф… С. 342–358.
[25] *Руденко А. С.* Рід Дорошенків у громадсько-політичному та культурному житті України (XIX – першої половини XX ст.); автореф. дис. …канд.. іст. наук. Запоріжжя, 2015. 20 с.
[26] *Борщак І.* Дмитро Дорошенко (1882–1951) [Некролог]. Україна. Париж. 1951. № 5. С.376.
[27] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк: Укр. Вільна акад. наук у США, 1985. С. 643.
[28] Там само.
[29] Там само. С. 644.
[30] Там само. С. 655.
[31] Там само. С. 659.
[32] *Boxorun-Zuerius* De cosacorum origine Luguduni Batavorium, 1649.
[33] The historu Polonia London, 1688.
[34] *Борщак І.* Ідея соборної України в Європі в минулому. Париж, 1923. С. 11–12.
[35] Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine. Inaugrral-Dissertation zur Erlangung der Doktorwurdt…25. VI. 1929. Tag der Promotion: 19. V. 1931. Berlin, 1931.
[36] *Крупницький Б.* Німеччина й Україна в XVIII стол. Україна. Париж. 1953. С. 848.
[37] *Крупницький Б.* "Історія України й українських козаків" Й. Х. Енгеля та "Історія Русів". Україна. Париж. 1950. №.3. С. 163, 166; *його ж.* Німеччина й Україна в XVIII стол. Україна. Париж. 1953. № 10. С. 843–849.
[38] *Malon B.* Historie du socialsme. Paris. 1880. T. III.
[39] *Борщак І.* Ідея соборної України в Європі в минулому. С. 26.
[40] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. С. 644.
[41] *Омельченко Василь.* Передмова. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. С. 17.
[42] *Антонович В.* Коротка історія козаччини / Володимир Антонович. Дніпро. 1993. № 2-3. С. 130.
[43] Там само.
[44] *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. С. 169.
[45] *Шекір М.* Петро Дорошенко після зречення гетьманства до сьогодні. Тернопіль: Лілея, 2001. С. 15.
[46] Там само. С. 19.